

WSPÓLNE DZIEDZICTWO

Rzeczpospolita Obojga Narodów
w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii
XIX–XXI wieku

Wspólne dziedzictwo

Rzeczpospolita Obojga Narodów
w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii
XIX–XXI wieku

pod redakcją
Marioli Hoszowskiej, Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi
i Leonida Zaszkilniaka

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Rzeszowskiego
RZESZÓW 2019

Recenzowała
prof. dr hab. HANNA WÓJCIK-ŁAGAN

Opracowanie redakcyjne i korekta
BOGDAN STRYCHARZ

Opracowanie techniczne
EWA KUC

Łamanie
MAREK KUC

Projekt okładki
JULIA SOŃSKA-LAMPART

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2019

ISBN 978-83-7996-665-3

1619

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Rzeszowskiego
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigoń 6, tel.: 17 872 13 69, tel./faks: 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 19,70, ark. druk. 17,75, zlec. red. 88/2018

Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

Wstęp	7
Jerzy Maternicki , Obrazy dziejów jako przedmiot badań historiograficznych	9
Andrzej Wierzbicki , Hipotezy powstania państwa polskiego drogą podboju „zewnętrznicznego” w historiografii polskiej od końca XVIII do połowy XIX wieku	47
Леонід Зашкільняк , Образ Речі Посполитої в українській романтичній історіографії XIX століття (Образ Речезпополітеї в романтичній історіографії українській XIX wieku)	66
Andrzej Stępnik , Ukraina i Ukraińcy w koncepcjach „przedmurza”. Preferencje polskich romantyków	78
Костянтин Івангородський , Люблінська унія у східнослов'янській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. (Unia lubelska we wschodniosłowiańskiej historiografii drugiej połowy XIX – początku XX wieku)	101
Jolanta Kolbuszewska , Warszawska szkoła historyczna wobec unii polsko-litewskich	122
Joanna Pisulińska , Polska XVI wieku w pracach historycznych Wincentego Zakrzewskiego	130
Paweł Sierżęga , Образ I Речезпополітеї в працах Людвіка Кубалі	141
Mariola Hoszowska , Dawna Речезпополітея в вczesних працах Віктора Чермака (1882–1887)	159
Norbert Morawiec , „Pany! ne bijte sia, to vse Moskali roblat – tatarszczyna!”. Agatona Gillera i Franciszka Henryka Duchinińskiego konstruowanie „turańskości Moskali”	175
Віталій Тельвак, Василь Педич , Між «Іншим» та «Чужим». Політика польської держави в українських землях у дослідженнях галицьких учнів Михайла Грушевського (Міędzy „Інним” a „Обцым”. Polityka polskiego państwa na ziemiach ukraińskich w badaniach galicyjskich uczniów Michała Hruszewskiego)	198
Eugeniusz Koko , Stanowisko Речезпополітеї wobec Козачизни в пісмиенстві Franciszka Rawity-Gawrońskiego	211
Лідія Лазурко , Станіслав Кутшеба – Освальд Бальцер. Довга дискусія про устрій давньої Польщі (Stanisław Kutrzeba – Oswald Balzer. Długa dyskusja o ustroju dawnej Polski)	220
Tomasz Maćkowski , Prusy Królewskie i ich związek z Koroną w badaniach historyków polskich II Речезпополітеї	230

Piotr Pasisz , Problematyka upadku Rzeczypospolitej w twórczości historycznej Celiny Bobińskiej. Wybrane przykłady	242
Rafał Stobiecki , Idea jagiellońska w środowisku polskich emigrantów politycznych po 1945 roku	256
Jūratė Kiaupienė , Pojęcie i interpretacja wspólnego dziedzictwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów we współczesnej historiografii litewskiej	276

Костянтин Івангородський

(Черкаси)

Люблінська унія у східнослов'янській історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Прагнення сучасної України до членства в Європейському Союзі безсумнівно актуалізує історичний досвід українців щодо їхніх минулих взаємин із європейськими соціальними структурами. Одним же з найголовніших епізодів у такому ракурсі, поза всяким сумнівом, є участь українців у творенні по суті прообразу «European Union», що відбулося внаслідок прийняття акту Люблінської унії 1569 р. і появи, внаслідок цього, держави Річ Посполита, що включила терени з польським, литовським, білоруським й українським населенням. З тих пір історики різних країн запропонували чимало інтерпретацій означеної події, котрі кардинально різняться щодо оцінок її значення та наслідків. Помітна упередженість, а подекуди й відверта заідеологізованість багатьох відповідних досліджень зумовили появу значної кількості штампів і стереотипів як у середовищі професійної історіографії, так і, на жаль, у сфері суспільно-політичній. Від якнайшвидшого їх подолання, на наше переконання, залежатиме й успіх теперішньої інтеграції України до складу Європейського Союзу, а також поглиблення дружніх взаємин між «країнами-спадкоємцями» спільної для них колись Речі Посполитої. Адже варто, зрештою, погодитись із знаним знавцем заявленої проблематики Юліушем Бардахом, що Люблінська унія є «спільною історичною спадщиною поляків, литовців, білорусів і українців»¹.

Як одна з визначальних подій в історії, Люблінська унія 1569 р. завжди привертала увагу дослідників. Звісно, багатошаровість аспектів, які зумовили її укладання та неоднозначні наслідки, до яких вона призвела у майбутньому низку східноєвропейських держав і етносоціальних спільнот відобразилися й на різноманітності трактувань та інтерпретацій цієї події в історіографічному доробку і, передусім, у спадщині історичної науки тих країн, які були безпосередніми учасниками унійного процесу

---

¹ J. Bardach, *Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów: 1385–1791*, [w:] *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Łaskiewicz, Lublin 1999, s. 34.

XIV–XVI ст. Польські, литовські, білоруські й українські історики діаметрально протилежно оцінювали Люблінську унію, хоча сьогодні все частіше спостерігаються спроби виваженого та неупередженого її трактування. Скажімо, у французькій історіографії своєрідним «лакмусовим папірцем», за яким визначається належність дослідника до «шляхетського» чи «нешляхетського» напряму, є ставлення до германського завоювання Галії. Цілком можливо, роль такого «папірця» в українській історіографії відіграє ставлення істориків саме до Люблінської унії, коли «прийняття чи неприйняття “люблінської ідеї” безпомилково окреслює належність історика до “шляхетського” чи іншого напряму»². Тим більше унія не раз була предметом дискусій, які віддзеркалювали ідеологічне протистояння, а то й реальні війни її прихильників і противників³.

Подальше вивчення цієї проблематики лише сприятиме об'єктивнішій її інтерпретації істориками, в контексті чого й аналіз наявної історіографії питання має далеко не другорядне значення. Тим більше не можна сказати, що саме історіографія Люблінської унії й, передовсім, у східнослов'янському її сегменті, має значну увагу серед сучасних фахівців. Цю невтішну тезу доводить відсутність спеціальних досліджень означеної теми, що, як правило, аналізується у невеликих статтях або у жанрі загального огляду, або у межах вивчення наукового доробку окремих істориків⁴. Загалом, сучасним східнослов'янським історіографіям Люблінської унії багато в чому досі властиві застарілі штампи, сформовані ще дослід-

² О.І. Шама, *Шляхетське розуміння держави і Люблінська унія 1569 р.*, [в:] *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань*, Київ–Черкаси 1994, с. 95.

³ Н.М. Яковенко, *Здобутки і втрати Люблінської унії*, „Київська Старовина” 1993, № 3, с. 78.

⁴ З-поміж сучасних спроб аналізу Люблінської унії в східнослов'янських історіографіях другої половини XIX – початку XX ст., можна відзначити наступні: О. Руда, *Висвітлення проблематики Люблінської унії 1569 р. у працях краківських істориків зламу XIX–XX ст.*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 2004, вип. VII, с. 146–155; А. Дворниченко, *Історіографія Великого княжества Литовського и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М.К. Любавского*, [в:] М.К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Санкт-Петербург 2004, с. 14–30; А. Крайцэвіч, *Унії Литви і Кароны ў ацэнках М. В. Доўнар-Запольскага*, [в:] *Пятыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні*, рэд. кал. В. Лебедзева (адк. рэд.) і інш., Гомель 2005, с. 22–27; А.М. Столяров, *История Великого княжества Литовского в отечественной историографии XIX – начала XX века: автореф. дисс.... канд. ист. наук*, Казань 2008; Н. Білоус, *Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації*, „Український історичний журнал” 2010, № 1, с. 65–83; Г. Сагановіч, *Погляды Мікалая Улашчыка на Люблінскую унію і яе наступствы*, „Беларускі гістарычны агляд” 2016, т. 23, сш. 1–2. Режим доступу: <http://www.belhistory.eu>.

никами другої половини XIX – початку XX ст., а також заідеологізовані схеми, накинута історикам за радянської доби⁵.

Насамперед це визначається переважно негативним ставленням до означеної події, причому такий підхід властивий не лише сучасним східнослов'янським історіографіям. Скажімо, досить болісно подію сприймають і литовські історики, дотепер говорячи про «люблінську трагедію» й «анексійні потяги поляків» щодо ВКЛ⁶. Білоруська історіографія досі залишається у цьому питанні переважно на позиціях радянської заполітизованої візії. Відтак, А. Кравцевич стверджує: «Через негласну заборону на політичну історію в часи Білоруської РСР не було проведено жодне дослідження унії. За короткий період наукової свободи наприкінці 1980-х – на початку 90-х рр. у білоруських істориків до неї “не дійшли руки”, а від середини 90-х рр. XX ст. згадана заборона знову почала ставати реальним фактором нашого наукового життя»⁷.

З іншого боку, деякі білоруські історики намагаються все ж таки переглянути ці застарілі підходи, демонструючи значно виваженішу позицію⁸. В полоні попередніх схем загалом перебуває і нинішня російська історична наука, для якої надалі основним фактором інтерпретації тих чи інших міжнародних подій минулого залишається «імперське мислення». Суперечливості в аналізі значення Люблінської унії, притаманні сучасній українській історіографії, нещодавно розкрила у своїй студії Н. Білоус⁹, а отже, немає потреби тут повторюватися.

Метою пропонованої студії є аналіз історіографії проблеми Люблінської унії 1569 р., представленої працями істориків східнослов'янських країн другої половини XIX – початку XX ст., які на цьому етапі знаходилися у складі Російської імперії, як власне й решта «учасників» тієї унії – Литва та Польща. Саме з подіями 1830-х років на теренах останньої й пов'язаний початок зростання наукового інтересу до всієї історії взаємин поляків і східнослов'янських спільнот.

⁵ Відносно специфіки радянської історіографії Люблінської унії дет. див.: К. Івангородський, *Радянський історіографічний міф про Люблінську унію як «загарбання України» Польщею*, [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaszkiłniak, Warszawa–Łódź 2012, s. 438–447.

⁶ Див. зокр.: Э. Гудавичюс, *История Литвы*, т. 1: *С древнейших времён до 1569 года*, пер. с лит., Москва 2005, с. 182, 534, 647.

⁷ А. Краўцэвіч, *Унії Літвы і Кароны...*, с. 22.

⁸ Крім згаданих тут праць сучасних білоруських істориків Г. Сагановіча й А. Кравцевича, слід виділити також підходи А. Трусава та Г. Прибитки: А. Трусаў, *Прышоў час збіраць камяні. Да ўгодкаў Люблінскай унії 1569 г.*, [w:] *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Łaszkiwicz, Lublin 1999, s. 57–59; Г. Прыбытка, *Аналогія Рэчы Паспалітай*, „Arche” 2003, № 2, с. 23–33.

⁹ Н. Білоус, *Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди...*, с. 70–72.

Особливо запеклі дискусії між українськими та польськими істориками розгорілися в останній третині XIX ст. у межах так званого «галицького питання». Адже саме Галичину, що на той момент входила до Австро-Угорщини, польські інтелектуали (передусім, представники так званої «краківської школи» – М. Бобжинський, С. Кутшеба, В. Собеський, О. Галецький) розцінювали як плацдарм для державного відродження Польщі. Звісно, ані польські, ані українські дослідники не могли об'єктивно оцінити факт унії, перебуваючи під впливом тогочасної політичної риторики із яскраво вираженим націоналістичним забарвленням. Не меншим подразником стала й позиція офіційної російської історіографії з різко негативними випадками у бік поляків і Люблінської унії, що розцінювалося як захоплення «исконно русских земель».

Однак ще у першій половині XIX ст. ні в російській, ні в українській історіографії проблема унії не становила окремого предмету обговорення, як не стала вона вартої уваги подією й у сучасних їй українських письмових джерелах. Кілька століть унійного процесу та значна кількість унійних актів, прийнятих впродовж XIV–XVI ст., дещо амортизували історіографічне сприйняття очевидцями безпосередньо акту Люблінської унії 1569 р. На цю обставину звертала увагу свого часу й Н. Яковенко: «Українські хроністи, ретельно нотуючи безліч дрібниць із близького їм життя, “не помітили” передачі українських земель від Великого князівства Литовського Польщі: принаймні, записів про цю подію в українських літописах немає»¹⁰. Мовчали про неї й «козацькі літописці». Характерно, що й автор «Історії Русів» – першого твору, присвяченого «національній історії» України (складений на рубежі XVIII–XIX ст.) – екстраполював події 1569 р. на «першу» польсько-литовську унію 1385 р. І коли «Литовське Княжество через князя свого Ягайла, сина Ольгердова, а потомка Гедемінова, з'єдналося в одну державу з Королівством Польським засобом одруження цього князя з Гедвігою, Королевою Польською [...] то й Малоросія (тобто, Україна. – К.І.), під давньою назвою Русі, з'єдналася тоді разом із Литвою у Королівство Польське на трактатах і умовах, що рівномірно всім трьом народам служили, в яких між розлогими положеннями головне полягало в словах: „Приймаємо та з'єднуємо, яко рівних до рівних та вільних до вільних”»¹¹.

Досить красномовно автор цієї першої «національної історії» України характеризує й наслідки відповідного з'єднання: «Відома ця епоха жаху та згуби для обох народів польського та руського (тобто, українського. – К.І.), епоха, замовчена в Історіях, або злегка в них описана, але яка, стру-

¹⁰ Н.М. Яковенко, *Здобутки і втрати Люблінської унії*, „Київська Старовина” 1993, № 3, с. 84.

¹¹ *История Русов или Малой России*, Москва 1846, с. 6–7.

снувши Польщу до самих основ, і коливаючи її більше ста років, скинула, зрештою, в безодню ницості, а народу руському дала випити найгіркішу чашу, яку й у дні Нерона та Калігули не всі християни скуштували, перетворила його в інший вигляд та стан»¹².

Ще далі в інтерпретації наслідків Люблінської унії, зокрема як фактора проросійських тенденцій у спільноті українців, йде український інтелектуал кінця XVIII – початку XIX ст. – Василь Полетика. У 1809 р. у «Записці про малоросійське дворянство» він стверджував, що Київське князівство на сеймі 1569 р. у Любліні було приєднане до Польщі «за згодою всіх чинів [...] республіки Київської», на що король Сигізмунд-Август видав «безцінний привілей», яким застерігалися права та вольності України («Малоросії»). Попри те, що українці жили з поляками та литовцями, «яко рівний з рівним», все ж «наслідок озлоблений і сприкренний багатьма неправдами через порушення віри, прав і вольностей своїх [...] іго з себе скинув...»¹³.

Набагато стриманіше характеризував Люблінську унію Дмитро Бантиш-Каменський, в працях якого бачимо лише фрагментарну згадку щодо приєднання України до Польщі. Для дослідника – це «була важлива подія», причому він підкреслював, що в ній «і малоросіяни взяли значну участь». Звертаючи увагу на те, що король, не маючи дітей, боявся обрання осібних володарів у Литві та Польщі після його смерті, зауважив: саме тому заповзявся Сигізмунд-Август ще за життя стверджувати «могутність цих держав засобом нерозривного їх з'єднання». Прикметно, що Д. Бантиш-Каменський основну роль у прийнятті унії відводив насамперед українським магнатам: «Князь Костянтин Острозький, воєвода київський, і князь Олександр Чарторийський, воєвода волинський, підтримали на люблінському сеймі волю Сигізмундову проти багатьох литовських вельмож»¹⁴.

Зростання уваги до унійного процесу XVI ст. у східнослов'янських історіографіях, як ми відзначили вже вище, розпочалося в другій половині XIX ст. На наше переконання, цілком нове концептуальне бачення причин і наслідків Люблінської унії в їхніх межах пов'язане саме з українською історіографією, насамперед із глибоким студіюванням литовсько-польської доби київськими професорами В. Антоновичем і М. Дашкевичем. Ґрунтовне дослідження актового матеріалу та літописних джерел дозволило їм у 1870–80-х роках сформулювати теорію стосовно взаємодії руського

¹² Там само, с. 32.

¹³ В. Полетика, *Записка о малороссийском дворянстве 1809 г.*, „Киевская Старина” 1893, т. XL, № 1, с. 6.

¹⁴ Д.А. Бантыш-Каменский, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства*, Київ 1993, с. 77.

(українського) та литовського «народних начал» і, відповідно, розширити уявлення щодо процесу утворення ВКЛ. Саме ці дослідники вперше в історіографії почали визначати його як багатозарове політичне утворення, адже в офіційній російській історіографії до того воно вважалося «західною російською державою» (так звана «Західна Русь»), у якій литовці (якби не унія з Польщею) мали бути обов'язково асимільовані «русскімі».

Першим же спеціальним дослідженням Люблінської унії в українській історіографії слід визнати статтю М. Дашкевича «Люблінська унія та її наслідки»¹⁵. Намагаючись проаналізувати її причини та умови, історик вважав, що не останню роль у цьому відіграла певна недовіра литовців до українців. Зокрема, з цього приводу він зауважив: «Литовські сенатори як би усвідомлювали небезпеку, якій піддавали свій народ. Тим не менше, вони не робили потрібного спротиву. Помилка представників литовсько-руської держави полягала в тому, що вони не змогли опертися на масу руського населення. Підняти її до розуміння загальнонародних інтересів і керувати нею; народ же ще не усвідомлював, до чого могла привести унія з Польщею. Цікаво, – продовжує автор, – що на Люблінському сеймі виступали на захист особності великого князівства литовського переважно литовські сенатори; представники руських земель, наприклад князь Острозький, не чинили такого діяльного спротиву. Це, можна думати, пояснюється суперечками і тим, що сенаторам литовських областей належало постійно займатися головними справами»¹⁶.

Далі М. Дашкевич досить гостро критикував тогочасних польських істориків, оскільки, на його думку, «замах на самостійність литовсько-руської держави був порушенням свободи литовсько-руського народу і утиском совісті верховних його представників». При цьому, він доводив, що «взагалі історія спроб встановлення унії після Вітовта свідчить про постійне несприйняття Литовсько-руської держави унії з Польщею, і якщо палкі бажання польського шляхетства здійснилися, то лише завдяки зраді руського боярства народної справи, себелюбної та самолюбної політики деяких Ягеллонів, особливо останнього з них (тобто, Сигізмунда-Августа – К.І.)»¹⁷.

Оцінюючи унію 1569 р., М. Дашкевич наголошував: «Вона не тільки поклала край Литовсько-руській державі, але й повела до стиснення самостійного розвитку обох головних його народностей». Більше того, на думку дослідника, «цілковита унія з Польщею не була потрібна Литовсько-руській державі для зовнішнього захисту та й не принесла безпеки:

¹⁵ Н. Дашкевич, *Люблинская уния и её последствия*, „Университетские известия“ 1885, № 1.

¹⁶ Там само, с. 14.

¹⁷ Там само, с. 15.

татарські та турецькі напади продовжувалися, так само й Москва, оговтавшись від смутних часів, знову висунула старі претензії». Намагаючись розглянути які-небудь позитивні наслідки з'єднання Польщі з Литвою, історик назвав їх ілюзіями XVI ст. і задекларував наступний висновок: «Обіцяючи Литві розширення свободи, поляки мали на увазі винятково власні інтереси, з якими поєднали вузькі станові інтереси литовсько-руської шляхти, і власне це розширення свободи, було по суті втіленням егоїстичного свавілля шляхти. Унія Литви та Польщі була унією знаті та шляхетства обох країн. На неї не дали згоди ні керівники литовського і руського народу, ні сам народ, на який не звернули увагу»¹⁸.

Акцентуючи увагу на тому, що ігнорування «руського начала» у Великому князівстві Литовському зумовило втрату цією державою своєї самостійності, М. Дашкевич стверджував, що ця ж обставина зумовила і падіння згодом вже Речі Посполитої: «На Люблінському сеймі були проголошені рівність, спільна свобода, але при цьому польська нація не відмовилася від зверхності, прагнула перевершити інші народності та примусила руські й литовські інтелігентні класи діяти в інтересах польського шляхетства й зливатися з ним. Не так поставився до пригноблення руський народ. Він піднявся не відразу, але тоді, коли виявилися всі наслідки унії і коли почалося здійснення другої половини програми, введення релігійної унії, про необхідність якої говорив Сигізмунд-Август на Люблінському сеймі. Тоді лише народна маса цілком відчула весь смисл унії та її мету і зрозуміла зраду руських панів і шляхти»¹⁹.

Навряд чи сьогодні можна погодитись із такими тенденційними характеристиками унії, запропонованими М. Дашкевичем, проте, безсумнівно, його розвідка становила свого часу істотний крок на шляху вивчення цієї проблеми. Зокрема, в останній чверті XIX ст. деякі дослідники української козаччини також почали аналізувати наслідки Люблінської унії стосовно цього етносоціального феномена ранньомодерної доби в Україні. Приміром, Л. Падалка відзначав: «До Люблінської унії Україна (тут мається на увазі територія передусім Південної Київщини, як основної зони формування українського козацтва, і яка в адміністративно-політичній номенклатурі XVI ст. мала саме таку назву – К.І.) поділялася на 8 староств; кожний староста у своєму районі був представником влади судової, адміністративної та військової. Від часу Люблінської унії, – зауважував історик, – значення українних старост почало падати, влада військова перейшла від них до гетьманів, адміністративна до воєвод. Такий розпорядок в управлінні Україною дав можливість поставити козац-

¹⁸ Там само, с. 21, 22, 24–25.

¹⁹ Там само, с. 26.

тво, що організовувалося, поза впливом воєвод і старост, і підпорядкувати його одному гетьману»²⁰.

Своєю чергою відомий український історик В. Антонович називав Люблінську унію 1569 р. «великою переміною, яка вплинула на устрій козаччини». На його думку, зміна «історичних відносин», зумовлена цією подією, відразу перевела козацтво в стан опозиції. «Головна риса цієї опозиції, – стверджував учений, – виходила з того, що увесь устрій життя, який склався на предковічних зав'язях, нараз перервався і замінився життєвою зав'яззю польського народу. Польське право по Люблінській унії введено у всьому Великому князівстві Литовському і в руських землях, і для всіх зробилося воно обов'язковим». Аналізуючи вплив польського права на зміну статусу та соціального становища українських селян, дослідник дійшов висновку, що «після Люблінського договору землевласники скрізь по Литві й Україні одержали право володіти селянами як кріпаками». З іншого боку, «коли після Люблінської унії заводили кріпацтво, треба було установити якийсь перехідний час. Для того, – каже В. Антонович, – приміровано таку тактику. Положено десять літ на перехід зі старого права на нове. Колишні земляни зробились тепер шляхтою, дідичами, колишні селяни стали тепер кріпаками. Дідичі тямили, яку можна мати користь із селян, вони не пускали селян від себе і затрудняли їх економічно. Селяни, не спроможні платити виходу, стали втікати, і саме туди, де шляхти ще не було – на південну Україну»²¹.

Схожу позицію демонстрував і М. Владимирський-Буданов, на думку якого «унія 1569 р. не лише не знищила зародків самостійного козацтва на Низу, але пожвавила його діяльність і збільшила його склад новим допливом гнаних елементів руської національності, православного віросповідання та селянського стану»²². Натомість П. Куліш, називаючи Люблінську унію «громадянською» (на протигагу релігійній / духовній 1596 р.), стверджував, що вона зумовила уніфікацію «земських прав у обох народів» (польського і українського). При цьому відомий український історик відзначав: «Коронні Полонуси (поляки – К.І.) почали переселятися до нас на господарство, яко в країну родючу, але малолюдну. Здавалося б, від цього часу католики, як люди, ознайомлені з освіченою Європою, повинні були придушити у нас православ'я, що трималося без наук, самими лише обрядами та переказами. Ні, переселенці не принесли нам тієї систематичної пропаганди латинства, якою

²⁰ Л. Падалка, *Происхождение запорожского козачества*, „Киевская Старина” 1894, т. X, № 9, с. 45.

²¹ В.Б. Антонович, *Про козацькі часи на Україні*, Київ 1991, с. 52–57.

²² М.Ф. Владимирський-Буданов, *Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)*, Киев 1891, с. 169.

католицьке духовенство відзначалося. Це були люди войовничі, але зовсім не богослови»²³.

Концепцію «польського загарбання» наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивали й учні В. Антоновича – передусім М. Грушевський і М. Довнар-Запольський. Саме М. Грушевський запропонував найґрунтовніше дослідження Люблінської унії 1569 р. в українській історіографії цього періоду. Більше того, інтерпретація вченого мала визначальний вплив не лише на сучасну йому, але багато в чому й на новітню історіографію. Видатний український історик присвятив питанню польсько-литовської унії більшу частину четвертого тому своєї «Історії України-Руси». Починаючи від «окупації українських земель Литвою та Польщею», дослідник розглянув зокрема становище українських земель під владою Литви і Польщі, історичну генезу литовсько-польської унії, фактори унійного процесу впродовж XIV–XVI ст., справу інкорпорації українських земель, ґрунтовно проаналізував події та значення сейму 1569 р., подав джерельну базу та історіографію питання. Водночас, на його світогляд істотно вплинуло українсько-польське протистояння у Львові, якраз коли він працював у місцевому університеті, а також романтичні погляди польських націоналістів щодо відродження великої Речі Посполитої. Саме цими факторами чимало сучасних дослідників пояснюють певну антипольську спрямованість його «Історії України-Руси».

Так, висвітлюючи проблему інкорпорації українських земель Польщею на сеймі в Любліні, М. Грушевський стверджував, що «польська політика все вагалася в альтернативі: доходити інкорпорації всіх земель в. кн. Литовського, а як се, може, не вдасть ся, – то забрати ті землі, на які Польща мала свої ближші претензії – Волинь, Східне Поділля й т. п.». Але як тільки «відносини з литовськими станами загострилися й пішло на перебіг, поляки стали виїздити з претензіями на сі землі, передовсім на Волинь». Причому, на думку Михайла Сергійовича, «тільки надія на полагодження унії, то значить – інкорпорацію цілого в. кн. Литовського, здержувала їх від виразного виступлення з претензіями до Волині. І от коли утеча литовських панів і послів відібрала надію на переведення такої унії за обопільною згодою, коронні стани, відсуваючи на другий план переведення унії, взяли ся зараз до прилучення Волині й Підляшшя»²⁴. Досліджуючи процес інкорпорації Київщини, метр української історичної науки відзначав, що його ініціатором була саме українська шляхта з Волині. Така обставина «не повинна нас ані трошки дивувати: кожній прилученій до Корони землі хотілося, аби через се прилучення не розривалися

²³ П.А. Кулиш, *Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)*, Москва 1888, т. 1, с. 12–13.

²⁴ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, Київ 1993, т. IV, с. 394, 395.

зв'язки, що в'язали її з іншими землями в князівства Литовського. Тому волинянами й потім сильно підтримуються заходи польських послів коло прилучення Києва, пригадували, що й Берестейщина належить до Волині, та висловлювалися за прилученням також припетського Поліся»²⁵.

Даючи загальну оцінку цій історичній події, М. Грушевський констатував: «Ми привикли під сею назвою (Люблінська унія. – *K.I.*) розуміти прилучення Волини, Підляша, Київщини і Брацлавщини до Польщі. Але се, як бачили ми, були акти від унії осібні, переведені в антракті між переговорами про унію, незалежно від неї, тільки на тім самім Люблінським соймі. Литовські стани не прийняли їх – прийняли тільки унію», хоча «в кождім разі *ultima ratio* – королівська власть мала довершити те, чого не удалося б вимогти від Литви добровільно». Зрештою, вчений доволі негативно охарактеризував цю подію: «Прославлений пізніше як акт любови, братерства, пожертвування, в дійсності сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власти й тяжких політичних обставин. Від початку він був засідкою на литовські стани. Потім перейшов він, попросту сказавши, на відкрите пограбування в князівства литовського [...] Всякі ідеологічні прикраси поляки XVI віку лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту “унію”»²⁶.

Водночас, відзначаючи «всю брутальну безоглядність і непримиренну егоїстичність польської політики», М. Грушевський не ідеалізував і сторону, котра намагалася протистояти укладанню унії на Люблінському сеймі. Оскільки, на думку історика, «під литовським патріотизмом рушались й тут егоїстичні, клясові інтереси, бажання задержати в руках олігархії дальшу управу в. кн. Литовського, не поділившись нею ні з руськими магнатами, ні з своєю шляхтою, ні з поляками». Не можна не погодитись і з тим, що ця «виключність олігархії в. кн. Литовського була головною причиною її слабости»²⁷.

Період від Люблінської унії до Хмельниччини М. Грушевський розглядав як добу культурно-політичного наступу Польщі, «перенесення польського устрою й польських практик» на українські землі. Наголошуючи на тотальному спольщенні еліти Київщини та Брацлавщини, дослідник розміщував в епіцентрі цього процесу «імміграцію польських або зпольщених елементів [...] з огляду на відносини колонізаційні». Внаслідок слабкості української шляхти, на думку вченого, став можливим інтенсивний колонізаційний рух Польщі на схід, який сприяв витворенню групи «кресових магнатів», які представляли «без ріжниць свого походження

²⁵ Там само, с. 405.

²⁶ Там само, с. 413–415.

²⁷ Там само, с. 416.

елемент властиво одноцільний – польський». Щоправда й у новітній українській історіографії ця теза не сприймається беззастережно. Зокрема протилежну позицію демонструє Н. Яковенко.

Оригінальну інтерпретацію Люблінської унії запропонувала й відома українська дослідниця Олександра Єфименко, згідно з твердженням якої, ця подія була «суспільною кризою». Хоча на її думку, «можливо Люблінська унія не відбулася так легко, якби волинським князям не була королем обіцяна присягою свобода від “екзекуції прав”, яка могла б потягти за собою відібрання державою розданого майна». З іншого боку, «Люблінська унія внесла новий фермент жажливої сили в її (України – К.І.) якщо не зовсім правильну, не зовсім урівноважену, то все ж таки відносно спокійну мирну течію суспільного життя. Ферментом цим, – продовжує авторка, – був, звичайно, вплив Польщі, що вторглася тепер у Південну Русь і прагнула охопити життя її з усіх сторін. Щоправда, польський правовий устрій і до Люблінської унії проводився поступово в південноруське життя шляхом литовського законодавства. Таким чином, – констатує О. Єфименко, – Люблінська унія лише водночас запровадила цілковито правовий лад, який і поза нею впроваджувався частинами»²⁸.

З огляду на це, дослідниця пропонувала шукати головну причину результатів і передусім вражаючи швидкість й силу їхньої появи, тобто вияви польського впливу на «південноруському ґрунті» після Люблінської унії, не в змінах правових норм. На її думку, справа полягала в тому, що «в Південній Русі запровадилося разом із Люблінською унією саме польське життя». При цьому О. Єфименко стверджувала, що «вища матеріальна культура, якою володіла Польща, невідворотно притягувала до себе інкорпоровану Русь». Між тим, «перетворення все ж таки виявилось неможливим», оскільки «Русь протиставила себе Польщі як представниця іншої духовної культури, не лише не готовою відмовлятися від себе на користь культури чужої, але й такої, що вимагає до себе одвічної поваги». Звернула свою увагу історик і на таку цікаву обставину: «Відкривши повністю ворота впливу Польщі взагалі, Люблінська унія відкрила їх разом із тим і тому гострому вітру релігійного вільнодумства, який дув із Заходу і вже встиг за найкоротший час розхитати в Польщі її старі католицькі устої. Бродіння релігійної думки проникло і в Південну Русь»²⁹.

На початку ХХ ст. Дмитро Яворницький слушно відзначав, що не можна відкидати того, що Польща стояла вище у своїй цивілізації не тільки від Литви, але й від України. Однак, «для українців та цивілізація не тільки не була корисною силою, навпаки, через особливу ворожість до всього руського, вона була шкідливою. Цивілізація ця була занадто вузь-

²⁸ А.Я. Єфименко, *История украинского народа*, Київ 1990, с. 160, 162, 172–173.

²⁹ Там само, с. 178.

кою і не мала основи істинної гуманності. Це та цивілізація, котра захоує з одного боку, і за будь-яких умов, насильне збереження типу розгнужданого, свавільного та всевладного шляхтича; з іншого боку, допускає посилене, і за будь-яких умов, прагнення до цілковитого знищення індивідуальності нижчого стану в самій Польщі й усіх станів без винятку, хто не поляк і не католик, у південно-західних областях Русі». Не визнаючи стосовно населення України, згідно з твердженням Д. Яворницького, «ні прав, ні поваги людської особистості, ні свободи совісті, ця польська цивілізація не тільки не сприяла злиттю Польщі з Руссю, як сприяла громадянськість до злиття Литви з Руссю, а навпаки, вставала воістину китайським муром між Руссю та Польщею та послужила причиною найжорстокішої ворожнечі між руськими та поляками»³⁰.

Така ворожнеча, на думку Д. Яворницького, особливо посилилася, коли в 1569 р. «відбулася так звана політична Люблінська унія». Відтак, в уже традиційному для тогочасної української історіографії напрямі історик переконував, буцім «для Південної Русі вона була актом найбільшого насилля і разом із тим джерелом найбільшої біди, що ознаменувалася загибеллю величезної кількості людей, розлиттям не рік, а цілого моря людської крові». У контексті вивчення основного об'єкта своєї праці – українського козацтва, – дослідник зауважував, що «козаки взагалі виявилися зайвими в Польсько-Литовському королівстві», а «король Сигізмунд-Август, винуватець політичної унії, так і дивився на козаків, – як на перепону в управлінні краєм, як на людей зайвих»³¹.

Досить гостро, із суто українських націоналістичних позицій охарактеризував Люблінську унію і відомий український дослідник початку ХХ ст. Степан Рудницький, вважаючи, що «майстерна унія з Литвою (1569) віддала Польщі панування сливе над усією тодішньою територією України». Розглядаючи становище українських земель у складі Польщі, він наголошував, що воно «було з політично-географічного погляду *tutatis mutandis* цілком ідентичне зі становищем нинішніх (початку ХХ ст. – К.І.) плантаторських колоній супроти колоніальних держав Європи». Далі вчений відзначав: «Україна, закупована Польщею так легким трудом, була простором і населенням завелика, щоб Польща могла її вдержати за собою. Занадто скоро й занадто велика експансія Польщі на українських землях мусіла принести для неї сумні наслідки. Автохтонне українське населення не було приєднане для польської державної ідеї, навпаки, всюди воно ішло в опозицію і стало задля своєї численності й тугости дуже небезпечним для польської державності елементом»³².

³⁰ Д.І. Яворницький, *Історія запорозьких козаків: у 3 т.*, Київ 1990, т. 1, с. 351–352.

³¹ Там само, с. 352, 353.

³² С.Л. Рудницький, *Чому хочемо самостійної України*, Львів 1994, с. 110, 111.

Аналізуючи наслідки Люблінської унії, С. Рудницький також стверджував: «Через унію з Литвою, здобула Польща майже необмежену можливість експанзії на сході й використала її вповні. Втім, Польща не вмiла цих широких земель приєднати до себе органічно. Литовці, білорусини, українці були номінально сфедеровані унією, добровільно побратані, рівноправні народи [...] В дійсності ж були це поневолені народи, проти національно-культурного розвитку (про суспільно-політичний вже не згадувати!) котрих Польща повела кампанію з таким успіхом, що по двох століттях, при поділах Польщі, усі ті народи були нічим іншим, як тільки етнографічними масами. І мимо того вони на диво принесли Польщі таки загибель!»³³.

Не важко помітити, таким чином, що українська історіографія середини ХІХ – початку ХХ ст. в інтерпретації Люблінської унії 1569 р. досить багато уваги приділяла запереченню тези, популярної в цей час в польській історіографії щодо позитивного впливу польської експансії на українські землі. Поширеною була й паралель між унією 1569 р. та унією церковною, що була укладена 1596 р. у Бресті й яка остаточно зіпсувала українсько-польські взаємовідносини. І хоча подекуди оцінки істориків були досить гострі, прямолінійні, заангажовані та емоційно забарвлені, все ж таки не можна заперечити важливість їхнього здобутку в напрямі вивчення цієї проблеми й, передусім, це стосується доробку таких вчених, як М. Дашкевич, М. Грушевський, О. Єфименко, Д. Яворницький та ін.

Російські та білоруські історики середини ХІХ – початку ХХ ст., з огляду на тісні історичні взаємини Московської держави з Україною, Білоруссю, Литвою, Польщею, Прибалтикою також зверталися до теми Люблінської унії 1569 р. І слід визнати, що їхній доробок у цьому питанні є також важливим, хоча він не позбавлений суб'єктивних оцінок й емоційних напашарувань, зумовлених «імперськими переживаннями». Однак історія Великого князівства Литовського й унійного процесу доволі довго не входили в орбіту зацікавлень російської історіографії, тому до середини ХІХ ст. її представники лише певні епізоди включали до загальної канви окремих досліджень. Утім, польські повстання змусили російських істориків пильніше придивитися до так званої «Західної Русі», як іменували у складі Російської імперії в той час землі України, Білорусі, Литви й частини Польщі. Вже у 1830-х роках російська історіографія по суті отримала ідеологічне замовлення від імперської влади на історичне обґрунтування «ісконной» приналежності цих «західних окраїн» до Російської держави.

Першим, хто сконструював міф про Велике князівство Литовське як «західну частину» післямонгольського розвитку Київської Русі (сучасна

³³ Там само, с. 132.

російська історіографія досі вважає цю середньовічну державу початком Московії та через неї – сучасної Росії), а відтак – частиною Росії, був придворний історіограф, професор і декан історико-філологічного факультету Петербурзького університету М. Устрялов³⁴. При цьому він відразу відмовляв ВКЛ у праві відігравати будь-яку самостійну роль в історичному процесі, через, буцімто, відсутність у неї власного внутрішнього «історичного потенціалу». Безпосередньо Люблінську унію вчений вважав фатальною для ВКЛ і називав шкідливішою, ніж монгольська навала, бо вона принесла польський стиль управління і «чужу суміш анархії та деспотизму»³⁵. Його концепція мала помітний вплив на всю подальшу російську історіографію та панувала в ній до початку ХХ ст. Особливо помітні погляди М. Устрялова у працях М. Погодіна, з яким вони разом становили своєрідний «дует» офіційної російської історіографії в душі теорії офіційної народності за доби Ніколая I.

Основні риси цієї схеми визначили трактування Люблінської унії зокрема в працях В. Соловйова, М. Кояловича, М. Дашкевича, І. Беляєва, П. Брянцева, П. Батюшкова, Д. Іловайського, Ф. Леонтовича та ін. Представники офіційної російської історіографії відтепер вбачали в католицькій Польщі головного ворога російської державності, а безпосередньо Люблінська унія стала найбільшою втратою «ісконних руських земель» на Заході. Приміром, у праці Петра Батюшкова «Білорусь і Литва», написаної (як зазначено в передмові до неї) на замовлення Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, метою дослідження прямо визначений пошук доказів «безсумнівних прав Росії на її західні окраїни». Звісно, Люблінська унія 1569 р. у ній названа «насильним злиттям Литовсько-Руської держави з Польщею», а головним її наслідком дослідник вважав посилення відтепер потягу частини населення до зближення з Росією³⁶.

Першим же серед російсько-білоруських істориків, хто звернув безпосередню увагу на Люблінський сейм та укладання на ньому в 1569 р. унії, був Михайло Коялович, якого в сучасній білоруській історіографії називають одним із фундаторів так званого «західнорусизму»*. Невдовзі дослідник відшукав рукопис Щоденника Люблінського сейму 1569 р., який підготував до видання та опублікував з нагоди 300-річчя цієї події

³⁴ Н.Г. Устрялов, *О системе прагматической русской истории. Рассуждение, написанное на степень доктора философии*, Санкт-Петербург 1836; Його ж, *О Литовском княжестве. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское*, Санкт-Петербург 1839.

³⁵ Його ж, *Русская история: в 2 ч., 2-е изд.*, Санкт-Петербург 1839, ч. 1, с. 101, 132.

³⁶ П.Н. Батюшков, *Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края*, Санкт-Петербург 1890, с. 4–5.

* Ідеологічна течія в білоруському інтелектуальному середовищі другої половини ХІХ ст., за якою і білоруси, і українці називалися самобутніми частинами росіяни.

(1869)³⁷. Загалом учений негативно оцінював цю подію, пропонуючи вкотре «картину жорсткого насилля, з одного боку, та ганебного приниження – з іншого»³⁸. Не менш тенденційно він інтерпретував і тогочасну польську політику та унійний процес, зокрема виходячи з того, що «можна писати що завгодно про єдність народів, які населяли Литву та Польщу, але наука і життя завжди будуть стверджувати, що населення Литви та Польщі з найдавніших часів різко відрізняється своїми групами за національними особливостями». Саме тому, на думку дослідника, «союз Литви і Польщі міг існувати лише як зовнішній союз без внутрішнього об'єднання, наприклад, у формі однієї династії для обох держав і спільного захисту від зовнішнього ворога, як і дійсно існував із горем навіпіл до самої Люблінської унії»³⁹.

Аналізуючи реституційний акт приєднання Київщини до Польщі на Люблінському сеймі, М. Коялович досить емоційно зауважував: «Гонорова, торжествуюча вже самовпевненість польська жодним чином не уявляла, що вона наробить цією новою вимогою і цими міркуваннями. Віддати полякам Київ – цю народну та релігійну святиню! – це вже було надто важким і для руських, і для литовців, вже без розрізнення народностей і посад»⁴⁰. Доводячи далі, що в Литві та Польщі були цілком «різні елементи», дослідник переконував, що саме «Люблінська унія відкривала їх насильницьки одне перед іншим» і тому «боротьба повинна була зав'язатися неминуче». Адже «Люблінська унія посилювала її ще й тим, що насильницьки гарантувала торжество польських елементів над елементами литовського князівства, особливо руськими, як більш оманливих через схожість корінних слов'янських витоків і більш небезпечними через сусідство сильної російської держави. Проте, – продовжував вчений. – насилля, навіть ретельно гарантоване очевидним успіхом, не завжди веде до дійсного успіху. Так сталося і з Люблінською унією. Вона вимучила та зіпсувала життя суто польського населення, областей дійсної Польщі»⁴¹.

Крім цього, на думку М. Кояловича, головні наслідки Люблінської унії полягали також у наступному: «В монархічній Литві заміна спадкової династії республіканською виборністю неминуче посилила і без того потужний у ній аристократизм, що мало відразу ж відобразитися гнобленням на всіх нижчих станах. Ці стани тепер, замість династії, що володарювала, отримували олігархів. Ось тому після Люблінської унії у Литовському

³⁷ *Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским*, изд. М.О. Коялович, Санкт-Петербург 1869.

³⁸ М. Коялович, *Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 г.*, Санкт-Петербург 1863, с. 87.

³⁹ Там само, с. 8, 12.

⁴⁰ Там само, с. 58–59.

⁴¹ Там само, с. 83–84.

князівстві стали можливими такі всесильні партії, як Потоцьких, Чарторийських чи Радзівілів, яких ніколи не могла виставити власне Польща. Литовський стан речей, настільки привабливий для вищої польської шляхти, не міг залишатися без наслідування. Шляхта потяглася за литовською аристократією. Польський історичний устрій шляхетства розстроювався ще більше. Псувався природний історичний польський шляхтич». Однак, найважливішим наслідком учений вважав те, що «Люблінська унія цілковито відривала литовську і навіть польську аристократію і шляхту від народу. Всі вони, – продовжує М. Коялович, – один за одним понеслися вгору до незліченних переваг і домагань, а народ залишили поза собою, – він опинився надто низько щодо них, вони його ще більше штовхнули та скинули у безвихідне рабство, в якому життя холопа цінувалося так низько, як ніде не цінується життя негра»⁴².

Один із найвідоміших і найавторитетніших істориків Росії другої половини ХІХ ст. – Сергій Соловйов – інтерпретував Люблінську унію також у критичних фарбах, хоч і доволі прохолодно. Так, у своїй фундаментальній праці з російської історії він відзначав: «У 1569 р. був скликаний сейм у Любліні. Литовці спочатку і тут потужно опиралися, але потім повинні були погодитися на з'єднання (унію), коли побачили, що не підтримуються руськими; а руським було все одно, чи бути в з'єднанні з Литвою, чи з Польщею, адже литовські вельможі вели себе стосовно до руського народонаселення зовсім не так, щоб могли заслужити його прив'язаність». Оцінюючи наслідки цього «з'єднання», дослідник доводив, що воно «пішло явно на шкоду Литві, яка мусила поступитися Польщі Підляшшям, Волинню та князівством Київським. Хоча в той час, як, очевидно, справа об'єднання Литви з Польщею була завершена, коли корінні руські області були безпосередньо з'єднані з королівством Польським, в областях Польщі та Литви все більше і більше посилювався рух, який мав повести до відторгнення руських областей від Польщі»⁴³. Тим більше, на думку С. Соловйова, «аристократія західноруська почала слабнути в устремлінні своєму підтримувати руську віру та народність; осередок її діяльності був не на Русі, а в Короні Польській, при дворі, в сенаті; аристократія руська складала частину аристократії польської і намагалася прирівнятися до загалу; інтереси руські були для неї інтересами провінційними, і тому вона скоро охолола до них як нижчих за неї»⁴⁴.

Певною мірою актом нерівності, а найбільшого насилля з боку Польщі характеризував Люблінську унію і Сергій Бершадський. Зокрема, він

⁴² Там само, с. 84–85.

⁴³ С.М. Соловьёв, *История России с древнейших времён*, Москва 1960, т. 5–6, кн. III, с. 614–615.

⁴⁴ Там само, т. 9–10, кн. IV, Москва 1961, с. 378.

відзначав: «До Польщі приєднувалися литовські землі, котрі ніколи їй не належали; приєднувалися насильно, за розпорядженням короля Сигізмунда-Августа і польських державних чинів; приєднувалися, незважаючи на протести представників Великого князівства Литовського і цілковиту неспроможність історичних титулів, на яких ґрунтували свої домагання поляки. Тільки традиційна прихильність до великокнязівського дому та повага святості присяги зупинили литовців від фактичного спротиву цим розпорядженням того самого великого князя, котрий три роки перед тим, під час видання Литовського статуту 1566 р., приносив урочисту присягу в тому, що землі Великого князівства Литовського не тільки не зменшить, але ще прагнутиме їх всіляко збільшувати та примножувати»⁴⁵.

Не важко помітити, що до кінця XIX ст. у російській історіографії унія трактувалася винятково як результат агресивного тиску з боку Польщі, а ВКЛ сприймалося як пасивний спостерігач. Водночас, дискусіям навколо унії приписувалися різноманітні етнічні та релігійні нісенітниці, а сама вона емоційно-трагічно сприймалася як втрата Росією територій. Однак від початку XX ст. ситуація дещо змінилася й не в останню чергу завдяки згадуваній вище концепції Антоновича-Дашкевича про політичну та соціальну багатшаровість ВКЛ. Істотний вплив на зміну поглядів (а головне на їхнє поглиблення) мала також потужна публікація в цей час величезної кількості актового матеріалу з «литовської» доби, що дотепер складає основу джерельної бази будь-якого дослідження з цього періоду історії. Яскравим прикладом таких змін у російсько-білоруській історіографії початку XX ст. слід вважати науковий доробок М. Довнар-Запольського, М. Любавського, І. Лаппо, А. Преснякова.

Відсутність будь-яких наукових центрів у Білорусі на етапі, що нами аналізується, не дозволяє говорити безпосередньо про білоруську національну історіографію⁴⁶. Її представники в другій половині XIX – на початку XX ст. працювали переважно у російських університетах, а відтак їхні погляди зумовлювалися відповідною імперською ідеологією, що яскраво засвідчили, скажімо, погляди вище згаданого М. Кояловича. Попри домінування в Білорусі так званої ідеології «західнорусизму», наприкінці XIX – на початку XX ст. тут також формуються паростки ліберального та демократичного напрямів національної історіографії, хоча й відчутно слабші, ніж, скажімо, в тогочасних Україні чи Польщі. Тому сьогодні доволі часто, але й багато в чому сумнівно, до представників білоруської

⁴⁵ С.А.Бершадский, *Литовский статут и польские конституции (Историко-юридическое исследование)*, Санкт-Петербург 1893, с. 57.

⁴⁶ Докладніше про становлення білоруської національної історіографії див.: Д.В. Карев, *Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев*, Вильнюс 2007.

національної історіографії включають таких істориків, як М. Довнар-Запольський, М. Любавський, І. Лаппо, котрі все ж таки працювали в рідній країні передусім офіційної російської історичної науки.

Означена ситуація позначалася й на трактуванні ними Люблінської унії 1569 р. Приміром, Митрофан Довнар-Запольський вже традиційно негативно характеризував цю подію, розцінюючи як одну з найбільших поразок, у тому числі й білоруського народу⁴⁷. Адже, на його переконання, унія відкрила шлях для колонізації Білорусі, де місцева православна шляхта прагнула до таких же привілеїв, що мала на той момент шляхта польська. Доволі оригінальною можна назвати й думку історика щодо релігійної причини унії: «Польща була у значній мірі вже протестантською, але все ж таки католицизм був міцним [...] І в Литві, і на Русі протестантизм був так само поширений. За цих умов православні були натуральними союзниками протестантів у справі визнання свободи релігії» й саме тому, буцімто, шляхта обох народів прагнула до політичного об'єднання. Зрештою, він все одно називає Люблінську унію «гвалтом», котрий не тільки не зміцнив Річ Посполиту, а, навпаки, істотно послабив, а також – «актом найбільшої несправедливості, яку допустив братній народ» – тобто, українці. Цей крок української шляхти М. Довнар-Запольський розцінив чомусь однозначно як «зраду ідеї самостійності Західноруської держави»⁴⁸. Так само негативно оцінювали Люблінську унію й представники «національно-демократичного» напрямку білоруської історіографії, зокрема В. Ластовський і В. Ігнатівський⁴⁹, які, щоправда, не були фаховими істориками та не займалися означеною проблематикою спеціально.

Першим, хто відкинув «устрялівське» суто негативне трактування Люблінської унії в російській історіографії, був професор Московського університету Матвій Любавський. Він одним із перших почав аналізувати не лише внутрішні, але й зовнішні фактори, що зумовили об'єднання в Любліні – турецько-татарську агресію й особливо Лівонську війну. Присвятивши одну зі своїх праць становленню, історії та значенню литовсько-руського сейму, дослідник дійшов висновку, що цей суспільно-політичний інститут «виник у часи встановлення унії Великого князівства Литовського з Польщею». Це зумовлювалося тим, що «події цієї епохи

⁴⁷ М.В. Довнар-Запольский, *Исторические судьбы Верхнего Поднепровья и Белоруссии и культурные их успехи*, Санкт-Петербург 1905.

⁴⁸ М.В. Доўнар-Запольскі, *Гісторыя Беларусі*, Мінск 1994, с. 98–102.

⁴⁹ В.Ю. Ластоўскі, *Кароткая гісторыя Беларусі* [Вільня 1910], Мінск 1993, с. 46; У.М. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі*, Мінск 1992, с. 114–115. Більш детальний аналіз їхніх поглядів див.: А. Мальдзіс, *Беларускае стаўленне да Люблінскай унії і інтэграцыйных традыцый на працягу XX ст.*, [w:] *Unia lubelska i tradycje integracyjne...*, s. 155–156; H. Sahanowicz, *O unii lubelskiej z perspektywy białoruskiej*, [w:] *Unia lubelska. Dziedzictwo wielu narodów*, red. A. Gil, Lublin 2010, s. 61–77.

викликали до політичної самодіяльності найбільші суспільні сили великого князівства, дали їм можливість відчувати свою могутність і значення та потягли за собою визнання відомих політичних прав і на майбутні часи за їх сукупністю в особі литовсько-руського сейму». Історик водночас наполягав, що саме через Люблінську унію «великокнязівська династія в Литовсько-Руській державі взагалі втратила міцну позицію, котру навіть не встигла ще належним чином затвердити за собою»⁵⁰.

М. Любавський звернув також увагу на те, що в наступі на автономію ВКЛ Польща спиралася на місцеву українську середню шляхту, котра змагалася своєю чергою за розширення власних прав. Тому головною силою, що протидіяла Польщі, були найбільші пани-ради, які, зрештою, змушені були поступитися. Середню ж шляхту, на думку вченого, привертало до Польщі надання їй рівних прав із польською. Автономія Литовського князівства була справою, що на неї магнати витрачали величезний сімейний капітал у вигляді позик скарбниці держави, тому їм природно хотілося, як і до того, надалі господарювати та розпоряджатися нею. Оскільки ж унія загрожувала покласти цьому край, постільки литовські магнати їй опиралися. Водночас «унія розстроїла й нормальну течію польського державного життя». І якщо «литовсько-руська шляхта посилилася від союзу з польською, то, з іншого боку, й польське можновладство підкріпилося від союзу з литовською потужною аристократією»⁵¹. Безпосередньо Люблінську унію М. Любавський вважав парламентарною, а основні її причини вбачав у зовнішній небезпеці Литовському князівству з боку Московської держави. І хоча погляд вченого на події 1569 р. як на межу, після якої «закінчилося самостійне існування Литовсько-Руської держави і відбулося “втілення” його в Корону Польську»⁵², не знаходить сьогодні багато прихильників, усе ж таки він значною мірою впливає і на новітню історіографію, передусім у негативному трактуванні Люблінської унії.

Аналізуючи соціально-економічні наслідки унії, зокрема стосовно українських земель, М. Любавський стверджував, що феодальний лад, який наскрізь проймав суспільний і політичний лад Польщі та Литви й розстроював їх державний організм, залишився незмінним і після унії, натомість нею був підтверджений і зміцнений. Крім цього, дослідник зауважував: «Будучи органом панства й шляхти, польський уряд надав справу оборони та заселення України головним чином приватній ініціативі, приватним зусиллям місцевих землевласників. Роблячи всемірне спри-

⁵⁰ М.К. Любавский, *Литовско-Русский сейм (Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства)*, Москва 1900, с. 169, 170.

⁵¹ Там само, с. 709, 821, 849.

⁵² Його ж, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915, с. 312.

яння розвиткові та зміцненню панського, шляхетського землеволодіння в Україні, він не використовував тут належним чином і в належному напрямі народну колонізацію. Внаслідок цього, в Україні почався хаос аграрних і повиннісних відносин, що призвело до жорсткої соціально-політичної боротьби козацтва з панами і їхнім урядом. Отже, – заключає М. Любавський, – першочерговою після приєднання України до Польщі, стала роздача пустель, з метою їхнього заселення, в теорії “добре заслуженим”, а на практиці – “вельможным” панам. Протягом 15 років, від часу укладання унії, Україна вкрилася низкою величезних маєтків польських магнатів»⁵³.

Головним опонентом і критиком поглядів М. Любавського виступив представник «петербурзької» школи Іван Лаппо – автор фундаментальної праці з історії ВКЛ після Люблінської унії. Він не визнавав тезу про повне «втілення» Литви до Польщі й появу єдиної держави після 1569 р., а натомість переконував, що Річ Посполита становила собою федеративне утворення, з помітною автономністю обох її суб'єктів⁵⁴. Отже, провідним мотивом його концепції є твердження про збереження Великим князівством Литовським своєї політичної автономії, котра в подальшому, за часів короля Стефана Баторія, внаслідок сприятливих обставин, набула ще більш виразний характер. Цей дослідник відзначав: «У 1569 р. була укладена Люблінська унія і держава Литовсько-Руська вступила в з'єднання з Польщею, залишаючись у цьому об'єднанні “панством” із рівним значенням іншому, що з'єдналося з ним унією, “панству”, тобто Польщі. Нові умови політичного життя, – підкреслював І. Лаппо, – з необхідністю охороняти свою самостійність і значення в об'єднаній Польсько-Литовській Речі Посполитій лягли в основу подальшого розвитку шляхетського ладу Великого князівства Литовського. Литовсько-Руський повіт також розвивався під впливом цих умов і визначився цілком зрозуміло у постановах статуту 1588 р., що був випрацюваний литовсько-руськими станами згідно вимог, які висунуло життя Князівства в роки після унії 1569 р., і згідно вимог подальшого торжества шляхетського первня, причому литовсько-руська шляхта, звісно, могла спиратися, як на приклад, і на шляхетський устрій своєї “братії” поляків»⁵⁵.

Аналізуючи російсько-білоруську історіографію другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо Люблінської унії, насамперед слід зважати на її

⁵³ Його ж, *Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века*, Москва 1996, с. 348.

⁵⁴ И.И. Лаппо, *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя*, Санкт-Петербург 1901, т. 1, с. 145, 185.

⁵⁵ Його ж, *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-Русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911, с. 144.

ідеологічну тенденційність і заполітизованість, зумовлені передусім призвою імперських інтересів тогочасної Росії. Це визначило й істотний суб'єктивізм у поглядах на унію 1569 р., яка свого часу не в останню чергу стала серйозним викликом Московській державі, з її претензіями на всю киеворуську спадщину. Ще однією характерною особливістю тогочасної історичної традиції було зосередження уваги в основному на юридичних наслідках і значенні польсько-литовської унії перш за все для Великого князівства Литовського. В працях російських істориків означеного періоду немає і розмежування за етносоціальними ознаками так званої «руської ідентичності», котра для них становила єдину спільноту «руських», а тому майже зовсім не зверталася увага на наслідки унії для українських і білоруських земель. Разом із тим, не можна заперечити й позитивні надбання російської та білоруської історичної науки в аналізі питання, зокрема потрібно відзначити введення до наукового обігу важливих джерел щодо унійного процесу і безпосередньо щодо сейму 1569 р., які в подальшому суттєво вплинули на історіографічний процес.